

<https://doi.org/10.18485/analiff.2025.37.1.11>

821.163.41.09-32 Андрић И.

Fikcija i istina u Andrićevoj pripovetki „Pismo iz 1920. godine”

Kornelije D. Kvas*

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Katedra za opštu književnost i teoriju književnosti

 <https://orcid.org/0000-0001-5332-287X>

Ključne reči:

književna istina,
fikcionalnost,
Ivo Andrić,
referencijalnost,
modeli književne istine

Apstrakt

U radu se istražuje odnos fikcije i istine u Andrićevoj pripovetki „Pismo iz 1920. godine”. Analiza uključuje pet teorijskih modela književne istine: mimetički, epistemološki, etički, model autentičnosti i figurativni model. U okviru mimetičkog modela, pokazuje se kako referencijalnost Andrićevog teksta funkcioniše u odnosu na istinu stvarnosti. Mogućnost sticanja znanja putem fikcije proverava se kroz epistemološki model, dok se u okviru etičkog modela razmatraju moralne implikacije dominantnog iskaza pripovetke: „Bosna je zemlja mržnje”. U fokusu modela autentičnosti jeste procena iskrenosti junaka pripovetke i pripovedačevog govora u odnosu na poetičke i ideološke tendencije Andrićeve proze. Figurativni model analizira simboličke i metaforičke potencijale tekstualnih iskaza, dovodeći u vezu Andrićev pesimizam sa širim, modernističkim tendencijama. Posebna pažnja posvećena je rekonstrukciji kulturne stvarnosti Andrićeve pripovetke u preseku istorije i književnosti. U radu se razmatraju i različite interpretativne strategije i njihove ideološke implikacije, uključujući sporove u tumačenju Andrića u okviru srpske i bošnjačke interpretativne zajednice. Cilj rada je da se pokaže kako društvena stvarnost preoblikuje fikciju i načine formiranja književne istine. Rezultati sprovedene analize ukazuju na složenost pojma istine u književnosti, u kojoj se različiti modeli istine prepliću, čineći poroznim granice između realnog i imaginarnog. Ovakav pristup pruža uvid i u šire pitanje književne istine i njenu ulogu u oblikovanju kulturnih i ideoloških narativa. (примљено: 27. фебруара 2025; прихваћено: 17. априла 2025)

<https://anali.fil.bg.ac.rs>

* Filološki fakultet
Katedra za opštu književnost i
teoriju književnosti
Studentski trg 3
11000 Beograd, Srbija
kornelije.kvas@fil.bg.ac.rs

1. Modeli književne istine

Metodološku osnovu rada čine istraživanja sprovedena u našoj studiji *Istina i poetika* (2011), na osnovu kojih razlikujemo pet glavnih modela istine u književnom delu: mimetički, epistemološki, etički, model autentičnosti i figurativni model (Kvas, 2011: 44–52).

Mimetički model polazi od teorijske pretpostavke da književno delo podražava stvarnost, stvarnosne događaje i karaktere, ali i univerzalne istine. U tom smislu možemo govoriti o različitim varijantama mimetičke istine i grupisati ih u dva osnovna tipa: prvi je činjenični tip, gde je istina ostvarena ukoliko postoji korespondencija između iskaza književnog teksta i činjenične (istorijske) istine; drugi je formalizovani tip, u kojem istina književnog iskaza postoji ukoliko odgovara formalnim principima na osnovu kojih funkcioniše određeni vid stvarnosti. Taj drugi, u osnovi aristotelovski pristup književnoj istini, razvio se u epistemološki model, jer uočena korespondencija između pojedinačnog sveta književnog dela i univerzalija omogućava spoznaju ne samo sveta kakav on jeste, već i kakav bi mogao biti.

Epistemološki model zasnovan je na teorijskoj pretpostavci da književno delo vodi do neke vrste znanja. Ukoliko se ta znanja odnose na neka pojedinačna umeća, ona ne ulaze u okvir epistemološkog modela istine. Po tom konceptu, čitalac stiže znanja o pojmovima koji sadrže određene univerzalne istine. Istina se sagledava kao saznanje i to pre svega opštih principa na osnovu kojih funkcioniše ljudska priroda i društvo. U skladu sa tim, književno delo uspostavlja, makar i posrednu, vezu sa istinom. Ovaj model uključuje i subjektivnu teoriju znanja, prema kojoj se „neka saznanja mogu steći jedino putem ličnog iskustva” (Kvas, 2011: 46). Pošto to nije uvek moguće, jedina adekvatna zamena jeste „čitanje iskustava drugih”, koje donosi virtuelne doživljaje „velikih ljubavi, ratova i sukoba epskih razmera, tragičnih smrti u porodici ili gubitka prijatelja” (Kvas, 2011: 47). Ona su često istinitija od stvarnih, jer su u vrednim književnoumetničkim delima uspešno „pročišćena od kontingentnosti događaja svakodnevnog života” (Kvas, 2011: 47).

Ukoliko sadržina dela odgovara moralnim principima delo je istinito u etičkom smislu. U okviru tog modela istinitost se ne povezuje sa doslovnom stvarnošću, već sa moralnim uzorima. Književni tekst istinit je ukoliko reprezentuje moralne norme. Književnost se smatra jednom vrstom moralne filozofije, koja se pre svega bavi moralnim pravima i obavezama pojedinca, ali i moralnim i nemoralnim postupcima. Tako, na primer, u romanu *Zločin i kazna* (1866) Fjodora Mihajloviča Dostojevskog, ispituju se moralne implikacije ubistva i krivica glavnog junaka, Raskoljnikova. U tom smislu se može govoriti o etici likova, pri čemu se njihovi postupci, reči i odlike sagledavaju o odnosu na moralne norme. Značajna i vredna književna dela otvaraju raspravu o najvažnijim životnim temama i etičkim pitanjima, ostvarujući suštinsku vezu između moralne i estetske vrednosti umetnosti.

Model autentičnosti oslanja se na ideju da je „iskrenost autora oznaka 'istinitosti' ili autentičnosti umetničkog predstavljanja” (Lamarque/Olsen, 1994: 13). U okviru modela autentičnosti tekst uspešno privlači čitalačku pažnju stvarajući dublju, emotivnu i misaonu povezanost između fikcionalnog sveta dela i publike. Iskrenost

autora ključna je za određivanje istinitosti književnoumetničkog dela, pa se ona koristi kao sinonim za istinitost teksta. Ona se razume na dva načina: kao narativna iskrenost, prepoznata kroz upotrebljena stilska sredstva i u ostvarenom efektu uverljivosti na čitaoca, i kao autentičan autorski stav, određen kao dominantno autorsko stanovište koje se može uočiti u tumačenom, ali i u drugim tekstovima. Važno je i da tekst svojim osobinama, na prvi ili drugi način, ili na oba načina zajedno, izazove emocionalni efekat na brojnu čitalačku publiku. Kako je teško utvrditi koliki je to broj čitalaca potreban da bi se ostvario efekat iskrenosti i izmeriti emotivnu povezanost sa prikazanim svetom i fikcionalnim karakterima, može se zaključiti kako model autentičnosti „relativizuje prisustvo istine u književnosti” (Kvas, 2011: 50).

Integrišući teorije koje tvrde da su književna dela fikcija, ali i da imaju saznavnu funkciju, figurativni model književne istine nastoji da uskladi „poststrukturalističku i dekonstrukcionističku neutralizaciju istine u književnosti sa stavovima svih onih koji tvrde da istina književnosti postoji” (Kvas, 2011: 50–51). U pitanju je dvostruka referencijalnost književnosti: dok denotacija prvog reda predstavlja istinu stvarnosti, denotacija drugog reda stvara fiktivnu referencijalnost preoblikujući predstavu čulne ili činjenične stvarnosti (Ricoeur, 1981: 520).¹ Nastaje figurativna, najčešće metaforička ili simbolička istina književnosti, autonomna ili čak nezavisna od istine stvarnosti. Tako je, uzmimo samo jedan primer, Tolstojevo razumevanje istorije i Napoleonovih ratova istinito u simboličkom, fikcionalnom svetu *Rata i mira* (1869), ali je samo delimično tačno u odnosu na činjeničnu, istorijsku istinu. U Tolstojevom romanu dokumentarna „građa se estetizuje i umetničkim se postupkom istiskuju lokalni detalji” (Šklovski, 1984: 287)² kako bi se veličali Rusi, naročito Kutuzov, i obezvređivali Francuzi, posebno Napoleon. Jezička figuracija i refiguracija pruža posredne uvide u znanje i istinu, za razliku od nauke koja koristi direktan pristup. Na taj način „književno delo kao fikcija refiguriše istinu stvarnosti” (Kvas, 2011: 51). To nije „ni činjenična ni paradigmatička, već *metaforička istina*” (Kvas, 2011: 52).

2. Prisustvo istine u Andrićevoj pripovetki „Pismo iz 1920. godine”

Razmotrimo moguće prisustvo navedenih modela istine u Andrićevoj pripovetki „Pismo iz 1920. godine”, koja je prvi put objavljena 1946.

Mimetička istina prvog, činjeničnog tipa prisutna je u navođenju prostora i toponima, kao što su železnička stanica u Slavonskom Brodu, Beč, Trst, Sarajevo, obala Miljacke, Koševo, Argentina, Bolivija, Južna Amerika, Beograd, Pariz, predgrađe Neji, Španija, aragonski gradić. Posredno se referiše na istorijsku realnost Velikog rata u kojem je junak pripovetke, Maks Levenfeld, učestvovao kao pripadnik bosanskih regimenti u okviru Austro-Ugarske vojske. Prisutne su i reference na Španski građanski rat, u kojem Levenfeld, kao lekar, strada u bombardovanju. Međutim, najviše se referiše na Bosnu, kao geografski, politički i kulturološki prostor – manje u

1 Prvi put objavljeno kao: Ricoeur, P. (1975). *La métaphore vive*. Paris: Éditions du Seuil.

2 Prvi put objavljeno kao: Шкловский, В. (1928). *Материал и стиль в романе Льва Толстого «Война и мир»*. Москва-Ленинград: Academia.

prvom, uvodnom delu pripovetke, u kojem se dva gimnazijska prijatelja, pripovedač i Levenfeld, susreću na stanici evocirajući uspomene na sarajevske školske dane, razgovore i druženja – a više u drugom, središnjem delu, koje čini pismo Maksa Levenfelda upućeno prijatelju-pripovedaču. U trećem, završnom delu, svojevrsnom epilogu i pripovednom komentaru Maksove sudbine, Bosna se ne pominje, već se u poslednjoj rečenici aludira na Levenfeldov doživljaj Bosne: „Tako je završio život čovek koji je pobjegao od mržnje” (Андрић, 19636: 186).

Moguća istina teksta Andrićeve pripovetke može se prepoznati u iskazu: „Bosna je zemlja mržnje i straha” (Андрић, 19636: 180). Govornik, Maks Levenfeld, umanjuje semantičke potencijale reči *strah*, jer govori kako je strah „samo korelativ te mržnje, njen prirodan odjek” (Андрић, 19636: 180). U kontekstu objašnjenja iskaza *Bosna je zemlja mržnje*, leksema mržnja se u svojim različitim gramatičkim oblicima pojavljuje ukupno pedeset četiri puta, a od tog broja po jednom pre i posle Maksovog pisma. Pre navedene rečenice, koja se, imajući u vidu intervenciju govornika, može sažeti u oblik *Bosna je zemlja mržnje*, Maks, u razgovoru sa pripovedačem, izgovara kako njega mržnja goni iz Bosne. U pismu koje je Levenfeld uputio prijatelju kojeg je slučajno susreo na železničkoj stanici marta meseca 1920. godine, dve godine nakon završetka Prvog svetskog rata, leksema mržnja upotrebljena je pedeset dva puta. Kada devetnaesti put upotrebi reč mržnja, Levenfeld zaključuje: „Da, Bosna je zemlja mržnje” (Андрић, 19636: 181). U nastavku, on kaže:

Tu specifičnu bosansku mržnju trebalo bi proučavati i pobijati kao opaku i duboko ukorenjenu bolest. I ja verujem da bi strani naučnici dolazili u Bosnu da proučavaju mržnju, kao što proučavaju lepru, samo kad bi mržnja bila isto tako, priznat izdvojen i klasificiran predmet proučavanja kao što je lepra. (Андрић, 19636: 185)

Poslednji, pedeset i četvrti put, leksema mržnja upotrebljena je izvan pisma, kao poslednja reč pripovetke, u iskazu pripovedača koji iznosi kraj životnog puta svog prijatelja iz gimnazije, kojeg je na kratko susreo jedne hladne noći na železničkoj stanici u Slavonskom Brodu:

Prošlo je opet sedam – osam godina. Jednog dana, opet slučajno, saznao sam za daljnju sudbinu ovog mog druga. Kad je u Španiji počeo građanski rat, on je napustio sve i otišao kao dobrovoljac u republikansku vojsku. Organizovao je previjališta i bolnice, proćuo se svojom revnošću i znanjem. Početkom 1938. godine nalazio se u jednom malom aragonskom gradiću čije ime niko od naših nije umeo pravo izgovoriti. Na njegovu bolnicu izvršen je vazdušni napad u po bela dana i on je poginuo zajedno sa gotovo svim svojim ranjenicima. Tako je završio život čovek koji je pobjegao od mržnje. (Андрић, 19636: 186)

U okviru činjeničnog modela, istina bi bila aktualizovana ukoliko bi bilo moguće ustanoviti korespondenciju između iskaza Maksa Levenfelda, kao književnog lika, i

istorijske istine o Bosni. Pripovetka je objavljena 1946. godine, pa bi sve činjenice o Bosni trebalo da se odnose na vreme pre tog datuma. Istorijska vremena osmanske vladavine Bosnom, Prvog i Drugog svetskog rata, prepuna su primera međunacionalne mržnje i stradanja zbog etničke i verske pripadnosti, pa bi se, u tom smislu, moglo s velikim stepenom pouzdanosti govoriti o činjeničnoj istini iskaza *Bosna je zemlja mržnje*. Međutim, ovakav tip analize pokušava da svede književnoumetničko delo na istorijski dokument ili da barem ukaže na podudarnosti između fikcionalnih i istorijskih činjenica, čime se ugrožava autonomna vrednost književnosti. Iz tog razloga nećemo se dalje baviti ovim modelom književne istine.

O formalizovanom tipu mimetičke istine moguće je govoriti ukoliko Levenfeldovi iskazi o Bosni odgovaraju principima na osnovu kojih funkcioniše stvarnost u Bosni i Hercegovini. U slučaju Andrićeve pripovetke „Pismo iz 1920. godine”, to je princip mržnje. Ne treba smetnuti s uma da formalizovani princip mimetičke istine podrazumeva najširu moguću – univerzalnu perspektivu – a to bi onda značilo da ne samo različiti aspekti društvenog života u Bosni funkcionišu na tom principu, već da je on prisutan u odvijanju života i u drugima zemljama, odnosno da postoji kao univerzalan, opšteljudski. Iskazi Maksa Levenfelda, kao što su oni da u Bosni i Hercegovini „ima više ljudi koji su spremni da u nastupima nesvesne mržnje, raznim povodima i pod raznim izgovorima, ubijaju ili budu ubijeni, nego u drugim po ljudstvu i prostranstvu mnogo većim slovenskim ili neslovenskim zemljama ili da on nije toliko naivan da traži u svetu varoš u kojoj nema mržnje” (Андрић, 19636: 181), otkrivaju prisustvo principa mržnje. Po Levenfeldu, u Bosni je princip mržnje prisutan u najvećoj meri. Da je u pitanju princip, potvrđuju reči da je to mržnja koja „sama u sebi nalazi svoju svrhu” (Андрић, 19636: 181). Na prisustvo formalizovanog tipa istine ukazuje i treći, završni deo priče: neimenovani pripovedač nas obaveštava da je Levenfeld poginuo u Španskom građanskom ratu. Prema tome, još jedna zemlja, Španija, pokazala se kao zemlja mržnje – u njoj je mržnja eskalirala u bratoubilački rat. Time se osnažuje mogućnost da je dominantni iskaz Andrićeve pripovetke – *Bosna je zemlja mržnje* – istinit u okviru formalizovanog modela mimeze.

Epistemološka istina „Pisma iz 1920. godine” prirodno proizlazi iz mogućnosti postojanja formalizovane mimetičke istine. Ako i samo ako je princip mržnje taj koji uređuje društvene i međuljudske odnose u Bosni, onda možemo spoznati uzrok i prirodu takvih ljudskih i društvenih odnosa. Pišući kako u Sarajevu svaka bogomolja (katolička, pravoslavna i muhamedanska) obznanjuje neko svoje doba dana i da samo Bog zna koliko je sati po jevrejskom računanju vremena, Levenfeld otkriva uzrok specifične bosanske mržnje:

Tako i noću, dok sve spava, u brojanju pustih sati gluvog doba bdi razlika koja deli ove pospale ljude koji se budni raduju i žaloste, goste i posprema četiri razna, među sobom zavađena kalendara, i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno istovetna sa njom. (Андрић, 19636: 184–185)

Uzroci mržnje su religijske razlike, jer, nastavlja on u pomalo ironičnom tonu, „između raznih vera jazovi su tako duboki da samo mržnja uspeva ponekad da ih pređe” (Андрић, 19636: 183). Pripadnost jednoj veroispovesti izaziva mržnju prema pripadnicima drugih: „Oni koji veruju i vole – smrtno mrze one koji ne veruju ili one koji drugačije veruju i drugo vole. I, na žalost, često se glavni deo njihove vere i njihove ljubavi troši u toj mržnji” (Андрић, 19636: 182).

Religijske razlike na bosanskom prostoru prouzrokuju duboke podele u društvu i mržnju koja je svojom razornom snagom sposobna da donese rat, smrt i razaranja. Insistiranje na verskim različitostima mogući je izvor mržnje i u tome se prepoznaje epistemološka istina „Pisma iz 1920. godine”.

Moralna istina ostvarena je ukoliko tekst ispunjava moralne norme. Rečima Maksa Levenfelda ispisanih u pismu prijatelju da „kao što se pod zemljom u Bosni nalaze rudna blaga, tako i bosanski čovek krije nesumnjivo u sebi mnogu moralnu vrednost koja se kod njegovih sunarodnika u drugim jugoslovenskim zemljama ređe nalazi” (Андрић, 19636: 180), na kratko se započinje sa uspostavljanjem veza između tekstualnih iskaza i moralnih principa oličenih u karakteru žitelja Bosne. Specifikacija moralnih vrednosti bosanskog čoveka naglo se prekida uvođenjem središnjeg iskaza pisma i pripovetke u celini: „Bosna je zemlja mržnje i straha” (Андрић, 19636: 180). Ukoliko bi tvrdnja da je *Bosna zemlja mržnje* i bila formalno-mimetički istinita, ona svakako to ne bi bila u moralnom smislu, jer mržnja izaziva nepravdu, podele među ljudima, stradanja, pa čak i ubistva – sve suprotno etičkim i moralnim principima. Formalno i epistemološki istinita, Andrićeva pripovetka bila bi moralno neistinita. Kršenje moralnih normi se u nekim društvenim sistemima i društveno-istorijskim periodima sankcionisalo cenzurom spornih mesta ili čitavog dela i osudom pisca zbog nemorala. Moralna neistina dela poistovećuje se sa nemoralom pisca. Prema tome, „Pismo iz 1920. godine” ne uklapa se u etički model istine književnosti.

Prisustvo iskrenosti kao sinonima istinitosti Andrićevog teksta moguće je razmatrati u najmanje dve ravni: u ravni teksta, pre svega kao izraz iskrenosti književnog junaka i, u preseku teksta pripovetke i drugih tekstova – gde se iskrenost prepoznaje kao autentična autorska istina.

Tekstualne okolnosti daju nam za pravo da konstatujemo kako je Maks iskren u svojim iskazima, da želi da saopšti duboku, intimnu istinu. Pre svega, obraća se prijatelju iz mladosti – nije ga dugo video i sasvim ga slučajno sreće na železničkoj stanici. Saznajemo da se nekada, u jednoj mladalačkoj šetnji, poverio prijatelju da je ateist – što znači da je osobinu iskrenosti već pokazao u komunikaciji sa prijateljem-pripovedačem. U prvom delu pripovetke on primećuje da je Maks govorio „jetkim i beznadežnim tonom čoveka koji je mnogo izgubio i sad može da govori šta hoće, znajući dobro i da mu za to niko ništa ne može, i da mu to ništa ne pomaže” (Андрић, 19636: 177). Tako opisani govornik, koji *može da govori šta hoće*, sasvim se uklapa u model autentičnosti – Maks je iskren jer je mnogo toga proživio i mnogo izgubio – nema razloga da laže. On zatim prijatelju hladnim tonom saopštava da se više nikada neće vratiti u Bosnu. Govoreći „kao da postavlja dijagnozu” (Андрић, 19636: 178) – prisetimo se, Maks je lekar i otac mu je bio lekar – on otkriva da će se čitavog

života nositi sećanjem na Bosnu, kao sa nekom bolešću. Pripovedač primećuje kako se njegov prijatelj promenio, i kako se mnogo razlikuje od mladića koji je vatreno recitovao Geteovog *Prometeja* (1774), u kojem je, setimo se toga, Prometej predstavljen kao prvi humanista, revolucionar i zastupnik progresa. Prijatelj pita Levenfelda za razlog njegovog trajnog odlaska iz Bosne, a on mu kratko odgovara: „mržnja” (Андрић, 19636: 179).

Pripovedač je pismo u kojem Levenfeld pedeset dva puta upotrebljava reč mržnja primio u Beogradu, dvadesetak dana nakon neočekivanog susreta. Levenfeld je želeo da prijatelju objasni zašto ga iz Bosne tera mržnja; imao je vremena da svoje osećanje velikog nezadovoljstva formuliše i racionalno izrazi, što je u pismu i učinio. U trećem delu pripovetke pripovedač saznaje da je Maks obavljao lekarsku praksu u Parizu i da je „među jugoslovenskim radnicima bio poznat kao naš doktor koji radnike i studente besplatno pregleda i, kad treba, sam im nabavlja lekove” (Андрић, 19636: 186). Prema tome, Maks Levenfeld ne mrzi, on voli svoje nekadašnje, bosanske sunarodnike i pomaže im, pomažući Jugoslovenima. I na kraju, on odlazi u Španiju u kojoj bukti građanski rat i to „kao dobrovoljac u republikansku vojsku” (Андрић, 19636: 186) kako bi se suprotstavio mržnji. Sve to ukazuje da je on hrabar i da se ne boji govoriti istinu, da je njegov karakter dobar, da mu se može verovati i da se njegovi iskazi mogu prihvatiti kao iskreni i u tom smislu istiniti.

Ostaje otvoreno pitanje koliko je iskaz jednog književnog junaka, makar bio iskren, važan za ocenu istinitosti dela. U teoriji govornih činova važno je i ko govori, a ne samo šta se govori. Govorni čin nije samo jednostavno prenošenje informacija, on u sebe uključuje nameru za postizanje određenih ciljeva, pošto smisao „čina nikad nije u potpunoj kontroli delatnog subjekta, jer on njime iskoračuje u društveni prostor teško sagledivih parametara” (Biti, 1984: 469). To je naročito važno u slučaju performativnih iskaza, koji označavaju neku radnju ili promenu stanja. S tim u vezi, „izricanje performativnog iskaza nije impersonalno, iskaz nije nešto neutralno u odnosu na onog koji ga iskazuje, performativni iskazi nisu atemporalni” (Serl, 1991: 13).³ Performativni iskazi pokazuju nameru govornika da deluje na stvarnost, da pokrene izvesne realne akcije, reakcije ili promene u stvarnom svetu. U slučaju Andrićeve pripovetke, performativnost Levenfeldovog iskaza prepoznaje se u nameri za promenom percepcije Bosne kao društvene i istorijske kategorije, naročito u odnosu na stavove njegovog sagovornika-pripovedača, i to u vremenu neposredno nakon Prvog svetskog rata.

Središnji iskaz pripovetke, *Bosna je zemlja mržnje*, i centralni deo pripovetke – pismo u kojem se ta tvrdnja tematizuje i obrazlaže – izgovara Maks Levenfeld. Njegov identitet je hibridan: rođen je u Bosni, otac mu je pokršteni Jevrejin, dok majka lepotica ima plemićko italijansko, austrijsko i francusko poreklo. Obraćajući se na početku pisma prijatelju-pripovedaču, on ne želi da u njemu vidi „običnog Švabu i 'kuferaša’” (Андрић, 19636: 180). Njegovi iskazi o Bosni određeni su perspektivom nekoga ko je i domaći i stranac. U okviru modela autentičnosti bilo bi poželjno da su

3 Prvi put objavljeno kao: Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

iskazi o mržnji pripovedačevi, a ne Levenfeldovi, jer je narator formalno bliži autoru pripovetke. Pripovedač ne komentariše Levenfeldove stavove, ali nakon njegovog iskaza na stanici da je mržnja ta koja ga je oterala iz Bosne, on hoće da reaguje i da se suprotstavi: „U meni se javi, i naglo poraste, ljuta i nasrtljiva želja da pobijem njegovo tvrđenje, iako mi ono nije bilo dovoljno jasno ni razumljivo” (Андрић, 1963b: 179). Dolazak voza sprečava njegov odgovor i ostaje mu samo toliko vremena da sarajevskom prijatelju dovikne svoju beogradsku adresu.

Istinitosti Levenfeldovih stavova svakako bi doprinelo ako bi ih izgovarao prijatelj-pripovedač, bliži autentičnom Andriću. U romanu *Gospođica* (1945) nalaze se iskazi Andrića-pripovedača, a ne književnog junaka, koji i hronotopski i sadržinski odgovaraju izlaganju Maksa Levenfelda o specifičnoj bosanskoj mržnji:

Pripadnici triju glavnih vera, oni se mrze međusobno, od rođenja pa do smrti, bezumno i duboko, prenoseći tu mržnju i na zagrobni svet koji zamišljaju kao svoju slavu i pobjedu a poraz i sramotu komšije inoverca. Rađaju se, rastu i umiru u toj mržnji, toj stvarno fizičkoj odvratnosti prema susedu druge vere, često im i ceo vek prođe a da im se ne pruži prilika da tu mržnju ispolje u svojoj sili i strahoti; ali kad god se povodom nekog krupnog događaja pokoleba ustaljeni red stvari i razum i zakon budu suspendovani za nekoliko sati ili nekoliko dana, onda se ta rulja, odnosno jedan njen deo, našavši najposle valjan povod, izliva na ovu varoš, poznatu inače zbog svoje uglađene ljubaznosti u društvenom životu i slatke reči u govoru. Tada sve one dugo zadržavane mržnje i pritajene želje za rušenjem i nasiljem, koje su dotle vladale osećanjima i mislima, izbiju na površinu i, kao plamen koji je dugo tražio i najposle dobio hrane, zagospodare ulicama, i pljuju, ujedaju, lome, sve dok ih neka sila, jača od njih, ne suzbije ili dok ne sagore i malakšu same od svoga besa. Zatim se povlače, kao šakali podvijena repa, u duše, kuće i ulice, gde opet ožive godinama pritajene, izbijajući samo u zlim pogledima, ružnim uzrečicama a opscenim pokretima. (Андрић, 1963a: 106–107)

Kao i u „Pismu iz 1920. godine”, mržnja o kojoj govori pripovedač *Gospođice* posledica je insistiranja na verskim razlikama, a povod su joj ratna dešavanja – izbijanje Prvog svetskog rata. Da je kojim slučajem pripovedač *Pisma* izgovorio iste ili slične reči kao i pripovedač *Gospođice*, moglo bi se sa velikim stepenom pouzdanosti govoriti o prisustvu autentične, autorske istine u Andrićevoj pripovetki, sažeto izražene u stavu: *Bosna je zemlja mržnje*.

3. Diskursi o Andriću

Navedene nedoumice pokušaćemo razrešiti povezivanjem iskaza *Bosna je zemlja mržnje* iz Andrićevog „Pisma iz 1920. godine” sa nekim interpretacijama te pripovetke. U svojoj knjizi *Bitka za prošlost: Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam* (2018), Zoran Milutinović uočava „bošnjački nacionalistički i islamistički diskurs o Andriću” (2018: 19), koji kraće određuje kao „bošnjački diskurs o Andriću” (2018: 20). Po Milutinoviću, interpretativnoj zajednici koja u Andrićevim tekstovima prepoznaje

netrpeljivost i mržnju prema islamu, muslimanima i Bošnjacima pripadaju autori kao što su Šukrija Kurtović, Adil Zulfikarpašić, Muhamed Filipović, Esad Duraković, Muhsin Rizvić i Rusmir Mahmutćehajić. Pored njihovih stavova, Milutinoviću su naročito značajne misli Envera Kazaza, koji smatra da postoji i srpski i bošnjački nacionalistički diskurs o Andriću. Kazaz tvrdi da njegovi tekstovi ne pripadaju ni jednom ni drugom diskursu. Milutinović pretresa njegov članak *Kritika mržnje i utopija ljubavi* (2016), u kojem, između ostalog, autor iznosi sledeće stanovište:

Iz područja književnosti, književne znanosti i kritike Andrićeva literatura uvlačena je u društvenu svakodnevnicu i postajala idealan althusserovski shvaćen ideološki aparat. Takva instrumentalizacija književnosti išla je do te mjere da je Radovan Karadžić tokom rata dijelio *Pismo iz 1920.* i roman *Na Drini ćuprija* stranim novinarima i diplomatama kao dokaze neodrživosti BiH. Time je Karadžić uvlačio autoritet književnog nobelovca u političko polje u kojem on, kao vođa bosanskih Srba, provodi u djelo ono što je pisao Andrić. [...] *Na Drini ćuprija* svođena je u takvim interpretacijama na plakat koji odražava historiju međunacionalne mržnje, prije svega srpske i bošnjačke u BiH, dok je *Pismo iz 1920.* zbog stava njegovog junaka da je *Bosna zemlja mržnje* postajalo političkom parolom. (Kazaz, 2016)

Kazaz još piše da je „velikosrpska književna kritika u njoj [...] pronalazila opravdanje za rat u Bosni i Hercegovini, čak i manipulirala njenim naslovom, tvrdeći da je u rukopisu čuванom u Andrićevoj zadužbini u Beogradu priča naslovljena *Pismo iz 1992*” (2016). Svoju argumentaciju on nastavlja rečima kako je u pitanju ideološka manipulacija sa stanovišta velikosrpskog nacionalizma, i da je ona svoj pandan imala u „bošnjačkoj nacionalističkoj kritici” koja „u Andriću vidi isključivo bošnjakomrscu i islamomrzitelja, a njegovu literaturu kao estetiku genocida, kako je određuje Mahmutćehajić, i osnovu za Miloševićev i Karadžićev ideološki projekt” (Kazaz, 2016).

Milutinović u Kazazovim tezama i zaključcima prepoznaje „bošnjački nacionalistički diskurs” (2018: 338) i nedostatak interpretativne sposobnosti koja bi Kazazu i pripadnicima njegove interpretativne zajednice omogućila da uoče poentu pripovetke ili njen istinit smisao. On ukazuje i na pogrešnost svih onih interpretacija Andrića, posebno dva njegova navedena književna dela, koja su zasnovana na ideologizaciji književnosti kakva je prisutna u Karadžićevom postupku, tvrdeći da takva „velikosrpska književna kritika” (Milutinović, 2018: 341), kako je naziva Kazaz, ne postoji. Milutinović, u samo jednom pasusu, tri puta upotrebljava reč *pogrešna* upozoravajući na neistinitost takvih, ideoloških tumačenja Andrića:

Ako je tim strancima, uručujući im priču, Karadžić još i davao svoja uputstva kako da je razumeju, ponavljajući ovo o nemogućnosti zajedničkog života, onda je on jednu pogrešnu interpretaciju književnog dela koristio u političke svrhe, da pokaže ispravnost svog političkog programa: privatno, u četiri oka, odabranim slušaocima a ne čitavoj javnosti. Ako je tako, onda se on ponašao

tačno onako kao i više nego značajan broj bošnjačkih političara, imama, pisaca, publicista, politikologa, političkih analitičara, novinara, književnih istoričara i kritičara koji su u isto vreme strance upućivali na Njegošev *Gorski venac* sa objašnjenjem da se u njemu može pročitati vekovni plan Srba da izvrše genocid nad Bošnjacima. I oni su na isti takav način pogrešnu interpretaciju jednog književnog dela koristili u političke svrhe. Strategije umeju da kruže među učesnicima u sukobu, pa ovde lako vidimo da su i drugi učesnici u ratu mobilisali pogrešne interpretacije književnosti. Ta vrsta mobilizacije pre je bila pravilo, nego izuzetak. (Milutinović, 2018: 341)

Pre nego što se vratimo Milutinovićevim stavovima, podsetićemo na dva osnovna pristupa tumačenju književnog dela, tradicionalni i savremeni. Tradicionalni pristup polazi od uverenja da književno delo poseduje značenja i smisao po sebi, da je istina tekstualna karakteristika koja se, uz manje ili više napora i uz odgovarajuće interpretativne postupke da otkriti. Istinita ili prihvatljiva interpretacija govori o onome što književni tekst stvarno sadrži, dok neistinita ili neprihvatljiva interpretacija predočava ono što u tekstu ne postoji. Interpretacije koje polaze od istih ili sličnih interpretativnih pretpostavki, koje mogu biti književnoteorijske ali i filozofske, kulturološke, političke ili ideološke, grade interpretativne zajednice. Na taj način, moguće je razlikovati ne samo istinite (tačne) i lažne (netačne, pogrešne) interpretacije, već i, analogno njihovim sastavnim činiocima, tačne i pogrešne interpretativne zajednice. Drugi, savremeniji i u osnovi postmodernistički pristup, smatra da književni tekst ne poseduje značenje po sebi, već da tumačenje stvara odgovarajuće značenje i smisao. Kako bi se izbegao krajnji relativizam interpretativnog procesa, kao prihvatljiva tumačenja prihvataju se sva ona koja ispunjavaju kriterijum koherentnosti (Kbac, 1998: 46–47).

Tumačenja Andrića koja pripadaju bošnjačkoj nacionalističkoj interpretativnoj zajednici lažna su sa tradicionalnog stanovišta, jer pronalaze kod Andrića ono čega u njegovim tekstovima nema: „ovaj diskurs Andriću prebacuje negativno prikazivanje Turaka i Bošnjaka, mržnju prema muslimanima i islamu, falsifikovanje istorije, hrišćansku pristrasnost, renegatstvo, karijerizam i oportunizam” (Milutinović, 2018: 340). Milutinović takođe tvrdi da srpska književna kritika (i tu ne ubraja Karadžića) nikada nije tumačila Andrića na takav, nacionalistički način, i to zato „što takva književna kritika ne postoji”, naglašavajući, još jednom, da „ne postoji uopšte” (2018: 341). Bošnjačke nacionalističke interpretacije ispoljavaju i nedovoljnu koherentnost svojih interpretativnih tvrdnji, postajući neistinite i po drugom, savremenijem kriterijumu. One su, uočava Milutinović, tobože nastale kao „reakcija na nešto što Karadžić u četiri oka kaže stranim diplomatama najranije 1992. godine, a mi o tome saznajemo iz Žanićevog članka 1996. godine, godinu dana nakon objavljivanja Rizvićeve knjige” (2018: 340–341).⁴

I Kazaz i Milutinović zastupaju stanovište po kojem autentični Andrić ne smatra Bosnu zemljom mržnje. Kazaz tvrdi da to „nije priča koja demonizira Bosnu, kako tvrdi nacionalistička kritika, već priča – vapaj za nepovratno izgubljenom

4 Reč je o knjizi: Rizvić, M. (1995). *Bosanski muslimani u Andrićevom svijetu*. Sarajevo: Ljiljan.

humanističkom utopijom i žudnja za ljubavlju koja može obnoviti prometejski sadržaj čovjekove egzistencije suprotstavljene bogovima kao simbolima svakog oblika hegemonijski ustrojene moći” (2016). Milutinović odbija takvo tumačenje nudeći svoju, alternativnu interpretaciju:

O tome da li je Bosna zemlja mržnje ili ljubavi i ti stranci su mogli imati svoje nezavisno mišljenje, stečeno ne iz literature nego iz posmatranja šta se zbiva na terenu koji obilaze, ali ako im je interpretativna sposobnost bila makar prosečna svakako im nije promakla poenta pripovetke: kao u poznatoj bliskoistočnoj priči „Smrt u Samari”, Levenfeld beži iz jedne zemlje mržnje, da bi poginuo u drugoj istoj takvoj, gde je smrt imala zakazan sastanak s njim. (Milutinović, 2018: 340)

Kazaz tvrdi da postoje dva nacionalistička diskursa o Andriću, bošnjački i srpski, i svoje tumačenje Andrićeve pripovetke izmešta iz bošnjačke nacionalističke kritike. Milutinović, videli smo to, negira postojanje makar i jednog nacionalističkog teksta o Andriću iz pera srpskih kritičara. Mada je, pa i svojom interpretacijom „Pisma iz 1920. godine”, pokušao da sebe isključi iz nacionalističkog diskursa, Kazaz mu se vraća sledećom tvrdnjom:

Velikosrpska književna kritika u svom osmanofobnom metanarativu briše književno i ukupno tradicijsko naslijeđe, a njegov oslobodilački potencijal pretvara u velikosrpski osvajački nalog, zamjenjujući imperijalnog Drugog onim etničkim i religijskim. Bošnjaci, kao slavenska etnička grupa, postaju u velikosrpskom osmanofobnom metanarativu zamjena za Osmansko carstvo i svepovijesni demoni koje treba uništiti. (Kazaz, 2016)

Kazazovo tumačenje pripada bošnjačkoj interpretativnoj zajednici koja smatra da srpska kritika decenijama stvara nacionalistička čitanja nobelovca iz ideoloških i političkih razloga. Milutinović argumentovano dokazuje da je u pitanju tekstualno netačna, nekoherentna i iskonstruisana teza. Mada i u jednom i u drugom slučaju imamo ispunjen kriterijum reakcije, pa i emotivne, na značenjske potencijale teksta, ne može se precizno detektovati andrićevska, autentična istina teksta. Time se model autentičnosti dodatno relativizuje, gubeći kopču sa kategorijom istinitosti.

4. Andrićev pesimizam i figurativni model književne istine

Andrićeva pripovetka „Pismo iz 1920. godine” tematizuje idejni poraz čoveka koji je kao mlad verovao u prometejski ideal humanosti, progressa i slobode. U figurativnom čitanju smisao pripovetke ostvaruje se kao osobeni krik pojedinca za neostvarenim i zato izgubljenim idealima humanosti i odgovara poetičkom načelu velikog pisca – pesimizmu. Kritika je pesimizam prepoznala kao dominantnu poetičku odliku Andrićevog stvaralaštva (Korać, 1989; Џаџић, 1996; Вучковић, 2011). Tako je, uzмимо samo po jedan primer, lirska proza prikaz duše koja „uzalud traži Nojev kovčeg u ratnom talasu koji je razbio čovečanstvo” (Џаџић, 1996: 195), romani se čitaju kao „hronike o izgubljenom i bespomoćnom pojedincu” (Korać,

1989: 16), dok je u njegovim delima pretežno prisutan tip književnog junaka koji gradi predstavu o „modernom čoveku kao biću u čorsokaku” (Вучковић, 2011: 131).

Andrićev pesimizam je delimično antropološki, a većinom poetički i to modernistički. U najkraćem, on iskazuje sumnju u progres i napredak ljudskog društva, kao i mogućnost ostvarivanja čovekove sreće u svetu. *Bosna je zemlja mržnje* jer su u Prvom i Drugom svetskom ratu poraženi svi humanistički ideali. Poraz je toliko velik, da se javlja opravdana sumnja ne samo u mogućnost ostvarivanja takvih ideala, već i sumnja u njihovo postojanje.

Središnji iskaz, *Bosna je zemlja mržnje*, kao i pripovetka u celini, može se zato s pravom čitati kao izraz Andrićevog pesimizma i u tome je, istovremeno, simbolička istina „Pisma iz 1920. godine”. Vera u progres i napredak čovečanstva na osnovu razvoja nauke izgubljena je, a religija ne samo da ne donosi sreću pojedincu i društvu, već izazivajući mržnju – stvara individualnu i kolektivnu nesigurnost, stradanje i nesreću. Tamo gde su, na relativno malom prostoru, izmešane različite verske zajednice, mogućnost izbijanja mržnje je najveća. Izlaz iz takvog stanja se ne nazire i u tome je suština Andrićevog poetičkog, antropološkog i sociološkog pesimizma, kao središnje odlike njegovog književnog modernizma.

Napomena: Prvobitna verzija ovog rada izložena je, u kraćem obliku i kao usmeno saopštenje, na naučnom skupu *Andrićevo pismo*, Andrić-Initiative: Ivo Andrić u evropskom kontekstu, Grac (Austrija), 17. oktobra 2024.

Literatura

- Biti, V. (1984). Govorenje i interes. *Polja*, 310, 469–473.
- Kazaz, E. (2016). *Kritika mržnje i utopija ljubavi*. Strane. <https://strane.ba/enver-kazaz-kritika-mrznje-i-utopija-ljubavi/>
- Korać, S. (1989). *Andrićevi romani ili svijet bez boga*. Zagreb: Prosvjeta.
- Kvas, K. (2011). *Istina i poetika*. Novi Sad: Akademski knjiga.
- Lamarque, P., Olsen, S. H. (1994). *Truth, Fiction, and Literature*. Oxford: Clarendon Press.
- Milutinović, Z. (2018). *Bitka za prošlost: Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*. Beograd: Geopoetika izdavaštvo.
- Ricoeur, P. (1981). *Živa metafora* (N. Vajs, prev.). Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Serl, Dž. (1991). *Govorni činovi* (M. Đukić, prev.). Beograd: Nolit.
- Šklovski, V. (1984). *Građa i stil u Tolstojevom romanu „Rat i mir”* (B. Rajčić, prev.). Beograd: Nolit.
- Вучковић, Р. (2011). *Велика синтеза о Иви Андрићу*. Београд, Ниш: Алтера, Филозофски факултет у Нишу.
- [Vučković, R. (2011). *Velika sinteza o Ivi Andriću*. Beograd, Niš: Altera, Filozofski fakultet u Nišu]
- Квас, К. (1998): Проблем релативизма у теорији тумачења. *Godišnjak za poetička i hermeneutička istraživanja*, 2, 36–50.

- [Kvas, K. (1998): Problem relativizma u teoriji tumačenja. *Godišnjak za poetička i hermeneutička istraživanja*, 2, 36–50]
- Џаџић, П. (1996). *Иво Андрић – есеј*. Београд: ЗУНС.
- [Džadžić, P. (1996). *Ivo Andrić – esej*. Beograd: ZUNS]

Izvori

- Андрић, И. (1963а). *Сабрана дела: књ. 3. Госпођица*. Београд: Просвета.
- [Andrić, I. (1963а). *Sabrana dela: knj. 3. Gospođica*. Beograd: Prosveta]
- Андрић, И. (1963б). Писмо из 1920. године. У *Сабрана дела* (књ. 9) (стр. 171–186). Београд: Просвета.
- [Andrić, I. (1963b). Pismo iz 1920 godine. U *Sabrana dela* (knj. 9) (str. 171–186). Beograd: Prosveta]

Kornelije D. Kvas

Summary

FICTION AND TRUTH IN ANDRIĆ'S SHORT STORY "LETTER FROM 1920"

The paper investigates the relationship between fiction and truth in Andrić's short story "Letter from 1920". The analysis includes five theoretical models of literary truth: mimetic, epistemological, ethical, authenticity and figurative. Within the mimetic model, it is shown how the referentiality of Andrić's text functions in relation to the truth of reality. The possibility of acquiring knowledge through fiction is examined through the epistemological model, while the ethical model addresses the moral implications of the story's dominant statement: "Bosnia is a land of hatred". The focus of the authenticity model is the assessment of the protagonist's sincerity and the narrator's speech in relation to the poetic and ideological tendencies of Andrić's prose. The figurative model analyzes the symbolic and metaphorical potentials of textual statements, connecting Andrić's pessimism with broader modernist tendencies. Special attention is paid to the reconstruction of the cultural reality of Andrić's short story at the intersection of history and literature. The paper discusses different interpretive strategies and their ideological implications, including disputes in interpreting Andrić within the Serbian and Bosniak interpretive communities. The aim of the work is to show how social reality reshapes fiction and the ways of forming literary truth. The results of the conducted analysis indicate the complexity of the concept of truth in literature, in which different models of truth intertwine, making the boundaries between the real and the imaginary porous. This approach also provides insight into the broader issue of literary truth and its role in shaping cultural and ideological narratives.

Key words:

literary truth, fictionality, Ivo Andrić, referentiality, models of literary truth